

Creuzberger, Stefan

Nowsze inwentarze zasobów rosyjskich archiwów

Dzieje Najnowsze 29/1, 131-140

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Kreuzberger

Nowsze inwentarze zasobów rosyjskich archiwów*

Aż do załamania się, w 1991 r., monopartyjnego systemu komunistycznego w byłym Związku Radzieckim tamtejsze archiwa pełniły w istocie funkcję hermetycznie zamkniętych „instytucji przechowujących”¹. Dostęp do nich, jak też ogólnie stosunek do dziedzictwa rosyjskiej historii, określany był przez odpowiednie czynniki w aparacie partyjnym KPZR, zgodnie z politycznymi potrzebami. Od momentu, gdy przestał istnieć ZSRR widoczny jest w rosyjskim systemie archiwalnym ciągły proces jego otwierania się. Przebiega on oczywiście z trudem, co chwila cofa się, a czasami wydaje się pełen sprzeczności. Tak więc ponownie, całkowicie lub częściowo, zamknięto dla naukowych poszukiwań dostęp do udostępnionych już uprzednio dokumentów i zespołów akt — na przykład dotyczących wojny i okresu powojennego — w byłych archiwach partyjnych². Z drugiej strony, rosyjska służba archiwalna prowadzi obecnie otwartą politykę informacyjną, do której dotąd nie byliśmy przyzwyczajeni. Przejawia się to zarówno w nowych edycjach źródeł archiwalnych, jak i w zmikrofilmowaniu całych zbiorów dokumentów, które — często we współpracy z silnymi finansowo zachodnimi partnerami — są po raz pierwszy dostępne dla międzynarodowych badań i zainteresowanej opinii publicznej³. Rosnąca

¹ Autorowi chodzi zapewne głównie o archiwa partyjne oraz zasób tzw. archiwów wydzielonych, w tym resortów spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, obrony i niektórych organów centralnych. (przyp. tłum.)

² Por. M. Wehner, *Verschlufisache. Die jungste Wende in der russische Archivpolitik*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 12 VII 1995 r. O sytuacji archiwów rosyjskich patrz m.in.: M. Wehner, *Archivreform bei leeren Kassen. Einige Anmerkungen zur politischen und okonomischen Situation der russischen Archive*, „Osteuropa” 1994, nr 2, s. 105-124; S. Kreuzberger, R. Veltmeijer, *Forschungsarbeit in Moskauer Archiven. Ein Erfahrungsbericht*, „Osteuropa” 1993, nr 3, s. 270-279.

³ Tak na przykład Państwowa Służba Archiwalna Federacji Rosyjskiej i kalifornijski Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford uzgodniły projekt, który przewiduje zmikrofilmowanie licznych inwentarzy zespołów archiwalnych i akt z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF) i zasobu byłych archiwów partyjnych, przechowywanych obecnie w Rosyjskim Centrum Przechowywania i Badań Dokumentów Historii Najnowszej (Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii — RCChiIDNI) i Centrum przechowywania Dokumentacji Najnowszej (Centr chranenija sowremennoj dokumentacji — CChSD). Planowany duży projekt został wypowiedziany przez stronę rosyjską w styczniu 1996 r. Obecnie jednak ponownie jest uzgadniana jego realizacja. Rozpowszechnianie dotychczas wykonanych mikrofilmów wchodzi w zakres kompetencji angielskiego wydawnictwa Chadwyck Healey w Cambridge. [Por. *Archiwy KPSS i sowieckiego gosudarstwa. Katalog opisiei i dokumentow*, Moskwa-Stanford 1995].

* Uzupełnienia tłumacza oznaczono nawiasami kwadratowymi lub każdorazowo informacją przyp. tłum.

gotowość do zrezygnowania z prowadzonej przez dziesiątki lat polityki odgradzania się i ukrywania materiałów widoczna jest nadto w tym, że większość mianowanych po 1992 r., liberalnie myślących, dyrektorów rosyjskich archiwów zezwala coraz częściej — od około dwóch, trzech lat — na przygotowanie i publikowanie informatorów o zasobach swoich archiwów. Szczególnie należy podkreślić w tym kontekście znaczenie Russian Archive Series' Publication. W ramach tego wspólnego rosyjsko-amerykańskiego projektu większość centralnych, moskiewskich archiwów państwowych, w tym także archiwów utworzonych na bazie byłych archiwów partyjnych opublikować mogła dotychczas razem z Center for the Study of Russia and the Soviet Union liczne informatory o ich zasobie⁴, ujawniające także dotychczas utajnione zespoły, o których istnieniu nie wiedziało do niedawna nawet wielu archiwistów rosyjskich⁵.

Rosyjskie Centrum Przechowywania i Badania Dokumentów Historii Najnowszej (Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii)

Pierwszy ze wspólnych projektów zrealizowany został razem z Rosyjskim Centrum Przechowywania i Badania Dokumentów Historii Najnowszej, utworzonym na bazie byłego Centralnego Archiwum Partyjnego⁶. Obecnie zasób Centrum liczy 553 zespoły archiwalne, obejmujące ponad 1,6 mln jednostek archiwalnych (dalej: j. a.) dokumentów z lat 1617-1990⁷. Oczywiście nie mogły one zostać omówione w całości, a tym bardziej omówione obszernie w istniejącym przewodniku archiwalnym. W szczególności dotyczy to niemożności omówienia zawartości poszczególnych jednostek. Dlatego w przewodniku dano wgląd w układ archiwum, by ułatwić naukowcom korzystanie z zasobu podczas pobytów badawczych⁸.

⁴ Te inwentarze archiwalne rozprowadzane są poza Rosją przez: Russian Publications Project, Center for Russian and East European Studies, 4G12FQ, University of Pittsburgh, Pittsburgh, PA 15260 (USA), tel. (412) 648-7403/7407, fax. (412) 648-2199.

⁵ Por.: O. J. Nieżdanowa, *Fiedieralnyje archiwy Rossii i ich naucznosprawocnyj apparat*, Moskwa 1994. Publikacja ta daje wyczerpujący przegląd (według stanu z 31 XII 1993 r.) udostępnianych pomocy ewidencyjno-informacyjnych (inwentarzy, indeksów, katalogów, baz danych, publikacji) w centralnych archiwach rosyjskich, w tym archiwach ujętych w niniejszym artykule (przyp. tłum.).

⁶ Dz. A. Getti, W. P. Kozłow (wyd.), *Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii. Kratkiy putewoditel. Fondy i kolekcii, sobrannyje centralnym partyjnym archiwom*. (The Russian Archive Series), Moskwa 1993, 220.

⁷ Granice chronologiczne tego zasobu stanowią raczej daty 1760-1993. Centralne Archiwum Partyjne istniało od 1920 r., jako część instytucji naukowo-badawczych partii komunistycznej: początkowo Instytutu K. Marksa i F. Engelsa, następnie Instytutu W. I. Lenina, od 1931 r. — Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina, a od 1956 r. — Instytutu Marksizmu-Leninizmu. W 1993 r. Centrum przejęło zasób byłego Muzeum K. Marksa i F. Engelsa. O rozmieszczeniu zasobów byłych archiwów partyjnych KPZR por. *Archiwy byw-szych kommunistyckich partii w stranach centralnoj i wostocznaj Jewropy*, Warszawa 1996 (przyp. tłum.).

⁸ Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii przygotowuje obecnie kolejny przewodnik archiwalny zawierający głównie omówienie zespołów i kolekcji akt prywatnych. Dalsze wskazówki o planowanych publikacjach i działalności naukowej archiwum znaleźć można w wychodzącym nakładem archiwum periodyku: „RCChIDNI. Nauczno-informacionnyj bjulletien” (można go otrzymać przez: A. Grant, Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii, ul. Puszkinskaja 15, 103009 Moskwa, tel. (095) 229-97-26, fax. (095) 292-90-17). Por. *Rossijskij centr chranenija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii*, [w:] *Social History and Russia. A Newsletter on International Cooperation in Research, Archives and Conferences and Other Projects in the Field of Social History in Russia*, 1996, nr 4, s. 6.

Zasób archiwum usystematyzowany jest w czterech oddziałach. Pierwszy oddział obejmuje zespoły i kolekcje dotyczące Europy Zachodniej. Są one szczególnie interesujące dla badaczy historii społecznej. Dokumentują one, w oparciu o akta władz i urzędów, w tym akta policyjne z Prus, Austrii, Saksonii, Szwajcarii, Hamburga i Belgii, działalność organizacji i ruchów rewolucyjnych i socjalistycznych w XIX w. W dziale tym przechowywane są także materiały do historii Wielkiej Rewolucji Francuskiej, Komuny Paryskiej, jak też akta różnych wczesnych ugrupowań socjalistycznych spoza Rosji. Szczególnie bogaty materiał źródłowy dotyczy rewolucji 1848 r., I Międzynarodówki, jak też życia i działalności Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Zespół, zawierający materiały dotyczące obydwu teoretyków socjalizmu obejmuje 15 200 j.a., nie licząc zgromadzonej dokumentacji fotograficznej⁹. Fakt, że w większości materiały zespołu to dokumenty oryginalne, jak np. berlińskie i saskie akta policyjne z lat 1810-1933, a nie kopie z archiwów zachodnioeuropejskich, czyni ten zespół szczególnie cenną bazą źródłową.

Najobszerniejszą część zasobu archiwum stanowią zespoły akt byłej KPZR i organizacji ją poprzedzających. Przechowywane są wczesne wydania pism socjaldemokratycznych i bolszewickich (np. „Iskra”, „Wpered”, „Ziźn”, „Proletarij”, „Social-Demokrat”, „Zwezda”, itd.), stare zbiory biblioteczne (np. zbiory biblioteczne G. Kuklina z okresu pobytu na emigracji w latach 1902-1917), jak też zachowana w trudnych warunkach nielegalnej działalności dokumentacja rosyjskiej socjaldemokracji¹⁰ i jej organizacji zagranicznych (zespoły 17, 168, 379). Dają one wgląd w wielopłaszczyznową działalność rewolucyjną, określającą polityczne wydarzenia w Rosji przed 1917 r. Wśród dokumentacji byłej KPZR szczególną wartość badawczą posiadają obszernie zachowane materiały z okresu od Rewolucji Październikowej do śmierci Stalina w 1953 r. Znajduje się tam m.in. dokumentacja dotycząca rozstrzelania rodziny carskiej w 1918 r. (zespół 588, inwentarz 30). Na szczególną uwagę zasługuje zespół 17: Centralny Komitet KPSS, 1898-1991, zawierający 68 200 j. a., którym nadano układ zgodny ze strukturą organizacyjną Komitetu. Szczególnie podkreślić należy wartość materiałów posiedzeń plenarnych KC KZPR z lat 1919-1941 (inwentarz 2), ale także — licząc 1 031 j. a. — pozostałość aktową posiedzeń Biura Politycznego, obejmującą okres od kwietnia 1919 do stycznia 1941 r. (inwentarz 3). Nie należy jednak oczekiwać od tych materiałów ani sensacyjnych odkryć, ani pełnego odzwierciedlenia działalności centralnego organu partii. W latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, w trakcie kolejnych „czystek”, zniknęły bowiem — jako odrębne tzw. teczki specjalne (osobyje papki) w archiwum KC KZPR, albo dzisiejszym prezydenckim¹¹ — „wybuchowe” sprawy mające odbicie w aktach Biura Politycznego. Tam są one dalej dostępne tylko dla wąskiego kręgu wybranych rosyjskich historyków¹².

⁹ Zespół 1: *Marks Karl, Engels Fridrich* (przyp. tłum.).

¹⁰ Chodzi o Rosyjską Socjal-Demokratyczną Partię Robotniczą (przyp. tłum.).

¹¹ Od 1995 r. dostępne jest pierwsze wydawnictwo źródłowe, zawierające materiały Biura Politycznego w latach trzydziestych: *Stalinskoje Politburo w 30-e gody. Sbornik dokumentow. (Dokumenty sowietskij istorii)*, Moskwa 1995.

¹² Teczki specjalne znajdują się obecnie albo właśnie w RCChIDNI (czyli z zasobu byłego Centralnego Archiwum Partyjnego), albo w GARF, albo w archiwum Prezydenta RF. Dostęp do nich był utrudniony, ale nie niemożliwy. Teczki zniknęły do Archiwum Biura Politycznego KC KPZR (tzw. osobyje archiw), czyli obecnego częściowo Archiwum Prezydenta RF (przedtem Archiwum Prezydenta ZSRR), gdyż do GARF nie przekazano wszystkiego (np. o Afganistanie i innych sprawach). Por.: *Archiwy Kriemla i Staroj Płoszczadi. Dokumenty po „dzielu KPSS”*, Nowosybirsk 1995; *Archiwy Kriemla i Staroj Płoszczadi. Katalog*

Dla badaczy polityki zagranicznej byłego ZSRR w okresie powojennym największą wartość przedstawiają materiały Wydziału Międzynarodowego KC KPZR (zespół 17, inwentarze: 128, 137 i 144). Odzwierciedlają one na wielu płaszczyznach współpracę KPZR z zagranicznymi partiami komunistycznymi do 1953 r., a w pojedynczych przypadkach nawet do 1956 r. Aczkolwiek zespoły te zostały omówione w przewodniku, należy przed podróżą do archiwów w Moskwie wyjaśnić, czy podlegają one i ewentualnie jakim ograniczeniom udostępniania.

Podobne ograniczenia mogą dotyczyć zespołów, przechowywanych w trzecim oddziale: „Oddziale dokumentów międzynarodowych i komunistycznych organizacji i ruchów”¹³. Największy zespół oddziału, liczący 153 300 j. a., tworzy spuścizna aktowa Międzynarodówki Komunistycznej: Komitetu Wykonawczego, poszczególnych wydziałów, komisji i sekretariatów krajowych (zespół 495)¹⁴. Jako uzupełniającą bazę źródłową dla tego zespołu traktować należy materiały innych organizacji sukcesyjnych, przede wszystkim istniejącego w latach 1947-1956 r. Komunistycznego Biura Informacyjnego — Kominformu, przechowywane w zespole 575.

W końcowej części przewodnika omówione zostały spuścizny prywatne, przechowywane w zasobie Centrum. Poza zespołami akt prywatnych francuskich i niemieckich teoretyków początków socjalizmu, jak też przedstawicieli zachodnioeuropejskiego ruchu robotniczego i rosyjskiego ruchu rewolucyjnego, znajdują się tam w istocie materiały czołowych postaci partyjnych i politycznych sowieckiego komunizmu. Są to, obok W. I. Lenina (zespół 2, ok. 29 000 j. a.) i I. W. Stalina (zespół 558, ok. 16 170 j. a.), także czołowi bolszewicy z lat 1930-1940, jak przede wszystkim W. M. Mołotow (zespół 82), M. Kalinin (zespół 78) i G. Ordżonikidze (zespół 85). Wśród nich są materiały o osobistościach politycznych, które były ofiarami czystek stalinowskich lat trzydziestych, jak N. Bucharin (zespół 329), L. Kamieniew (zespół 323), G. Zinowjew (zespół 324) i L. Trocki (zespół 325). Nazwać je należy w istocie zespołami szczątkowymi, ze względu na niewielką objętość zgromadzonej w nich dokumentacji.

Nazwy tych spuścizn prywatnych brzmią niekiedy bardziej obiecująco niż to, co w rzeczywistości zawierają akta. Dotyczy to szczególnie tzw. Fonda Stalina, który na pierwszy rzut oka budzi ze swoimi 16 000 j. a. wielkie oczekiwania, ale po dokładniejszym zapoznaniu się z dokumentami przynosi raczej zawód: na jego zawartość składają się przeważnie życzenia przesłane z okazji 70. urodzin Stalina, książki z jego osobistej biblioteki, stosunkowo mało interesujące papiery osobiste oraz nie mające dużej wartości źródłowej sprawozdania o chorobach i inne ogólne materiały biograficzne. Znacznie bardziej interesujące prywatne archiwum sowieckiego dyktatora lub też sporządzone przez niego lub o nim dokumenty, przechowywane są w Archiwum Prezydenta RF oraz w byłym archiwum KGB¹⁵, gdzie nadal są niedostępne dla badań naukowych.

dokumentów, nr 1-4, Moskwa 1993 (przyp. tłum.).

¹³ Od stycznia 1995 r. zamknięty jest znowu dostęp do szeregu liczących się zespołów Kominternu, w tym sekretariatu Dmitrowa, Manuilskiego i Piatnickiego. Zob.: B. Struder, *Yerschleierungstaktik als Herrschaftspraxis. Über den Prozes historischer Erkenntnis am Beispiel des Kominternarchivs*, „Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung”, Berlin 1995, s. 306.

¹⁴ O archiwum Kominternu zobacz też: A. Hartinow, *Über den gegenwertigen Zustand des Archivs des Komintern*, „Deutschland Archiv”, 1995, nr 2, s. 118-120; O. W. Naumow, *Woprosy dostoupa, polzowanija i ispolzowanija dokumentow RCChIDNI*, „Otieczestwiennye archivy”, 1996, nr 2, s. 3-9.

¹⁵ Obecnie Centralnym Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosyjskiej Federacji (przyp. tłum.).

Zastrzeżenia te nie pomniejszają jednakże wartości informacyjnej omawianego przewodnika archiwalnego. Także, choć przegląd zespołów archiwalnych daleki jest od kompletności, przewodnik ten jest dobrą pomocą w badaniach naukowych.

Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (Gosudarstwennyj archiw Rosyjskoj Federacii)

Archiwum to zalicza się do najważniejszych instytucji w zakresie badań najnowszej historii Rosji. Jego zasób składa się ponad 3 000 zespołów archiwalnych, obejmujących niemal 5 mln j. a., w większości akt władz i urzędów centralnych Cesarstwa Rosyjskiego, ZSRR i RFSRR.

Opublikowany w 1994 r. przewodnik po zasobie archiwum do historii Rosji XIX i początków XX w.¹⁶ udostępnia badaniom historycznym, po raz pierwszy od politycznego przełomu w Związku Radzieckim, przechowywane w GARF archiwalia z okresu dziesięcioleci poprzedzających Rewolucję Październikową¹⁷. Zrobiono to w sposób, który pod względem kompletności odróżnia tenże przewodnik od wcześniejszych publikacji¹⁸.

Wśród materiałów okresu przedrewolucyjnego wyróżnić można pięć grup. Najliczniejszą grupę stanowi pozostałość aktowa władz i urzędów centralnych Imperium Rosyjskiego. Jest to około 188 zespołów i zbiorów, liczących 400 000 j. a. Z tego 301 569 przypada na zespół 102 departamentu Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1880-1917. Ten zespół, który tutaj po raz pierwszy został obszernie opisany, zawiera obszerną dokumentację obrazującą system polityczny ancien regime'u w ostatnich dziesięcioleciach jego istnienia. Szczególna wartość publikacji zawiera się jednak w tym, że ujęto w niej po raz pierwszy archiwalia dotychczas nie udostępniane. Dotyczy to w szczególności zespołu 505, zawierającego materiały dotyczące rosyjskiej działalności agenturalnej na Bałkanach w latach 1889-1904, a także zespołów 271 i 272, zawierających materiały komisji śledczych do wyjaśnienia prób zamachu na Aleksandra II i ministra spraw wewnętrznych P. A. Stołypina. Cały szereg zespołów archiwalnych zawiera interesujące materiały dotyczące sytuacji politycznej na ziemiach Królestwa Polskiego.

Poza zespołami akt władz i urzędów Cesarstwa Rosyjskiego, w zasobie GARF przechowywane są także, obejmujące 70 zespołów akta centralnych organów Rządu Tymczasowego

i' S. W. Mironenko, G. L. Friz [Freeze] (wyd.), *Putiewoditel. Fondy Gosudarstwiennogo archiwa Rossijskoj Federacii po istorii Rosii XIX—naczała XX w.*, 1.1, (The Russian Archive Series), Moskwa 1993, ss. 394.

¹⁷ Informacja ta nie jest w pełni prawdziwa. Akta z okresu Cesarstwa Rosyjskiego były przechowywane poprzednio w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Moskwie, którego zasób został przejęty przez Centralne Archiwum Rewolucji Październikowej i Budownictwa Socjalistycznego ZSRR (obecnie GARF) w 1961 r. Zespoły z okresu przed rewolucją zostały m.in. ujęte w publikacjach: *Gosudarstwiennyje archiwa SSR. Sprawocznik*, Moskwa 1989 r., nie licząc publikacji z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, w tym prac Talwirskiej o zespole F. Berga czy Obruszenkowa o materiałach do Powstania Styczniowego. (przyp. tłum.).

¹⁸ Pochodzące z okresu sowieckiego inwentarze archiwalne były skrajnie selektywne i często przewidziane jedynie do użytku służbowego. Por. np. *Kratkij spravocznik ofondach Centralnogo gosudarstwiennogo archiwa Oktjabr'skoj Rewolucji, wysszych organow gosudarstwiennoj vlasti i organow gosudarstwiennogo uprawlenija SSSR*, Moskwa 1970. Opublikowany w 1990 r. przegląd zespołów *Glawnoe archiwnoe uprawlenie pri Sowete Ministrow SSSR. Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Oktjabr'skoj riewolucii, wysszych organow gosudarstwiennoj vlasti i organow gosudarstwiennogo uprawlenija. Sprawocznik*, Moskwa 1990 odróżnia się od wcześniejszych prac pod względem kompletności, nie jest jednak godnym zaufania źródłem informacji w porównaniu z przewodnikiem archiwalnym opublikowanym w 1994 r.

z 1917 r. Tworzą one drugą grupę zespołów. W tym kontekście warto są wymienienia dokumenty wcześniej nie udostępniane, w tym materiały powołanej po rewolucji lutowej komisji śledczej do zbadania działalności policji carskiej w latach 1905-1917 (zespół 503). Do zespołów dotychczas mało znanych należą także materiały Komisji Więziennictwa Rządu Tymczasowego (zespół 1 659) oraz akta Tymczasowej Komisji Śledczej powołanej do wyjaśnienia zbrojnej demonstracji robotników i żołnierzy w Piotrogradzie na początku lipca 1917 r. (fond 1 826). Ponadto znajdują się w ARF dwie kategorie zespołów niepaństwowej proweniencji. Chodzi o archiwa partii niebolszewickich, rosyjskich emigracyjnych ugrupowań i organizacji, w tym były zbiory tajne, jak np. Wszechrosyjskiego Związku Narodowego (fond 1719)¹⁹, ale także ok. 300 archiwów prywatnych i rodzinnych np. spuścizny Valeriana K. Agafonowa (fond 508) i Henry Bint (fond 509), dające wgląd w przedrewolucyjną działalność agenturalną carskiej policji politycznej (Ochrannoje otdielenije). Uzupełnia je dział specjalnego rodzaju. W tak zwanym zbiorze archiwalnym znajduje się 9 zespołów, wśród których wyróżnić należy szczególnie kolekcję dokumentów oddziału rękopisów biblioteki pałacu Zimowego (fond 728), kolekcję materiałów z okresu I wojny światowej i Rządu Tymczasowego (fond 6281) oraz kolekcję dokumentów do historii ruchu rewolucyjnego w Rosji (fond 9599).

Dotychczas brakuje porównywalnego informatora o zespołach w odniesieniu do większości akt centralnych władz i urzędów, pochodzących z okresu po 1917 r. i przechowywanych w GARF. Pierwsze starania o ich udostępnienie znalazły wyraz po 1994 r. w zarejestrowaniu zarchiwizowanych tam „teczek specjalnych”. Chodzi przy tym o ok. 400, przez dziesiątki lat ściśle strzeżonych, zespołów z 25 000 dokumentów z lat 1944-1959. Wśród nich znajdują się sprawozdania, memoranda, komunikaty specjalne i telegramy, używane wyłącznie w wewnętrznej pracy NKWD-MWD, albo przygotowywane specjalnie dla kierownictwa KZPR, jako informacja o działaniach operacyjnych lub jako materiały potrzebne przy podejmowaniu decyzji. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR przekazało je już w 1960 r. dzisiejszemu Państwowemu Archiwum Federacji Rosyjskiej²⁰.

Planowany na 6 tomów projekt doprowadził dotychczas do powstania dwóch ważnych katalogów dokumentów, obejmujących „teczki specjalne” Stalina²¹ i Mołotowa²². Pracuje się

i' Chodzi zapewne o zasób byłego Rosyjskiego Zagranicznego Archiwum Historycznego w Pradze, który został w 1945 r. wywieziony do Moskwy i przechowywany był jako materiały tajne w zasobie Centralnego Archiwum Państwowego Rewolucji Październikowej. Przeważająca część materiałów archiwum praskiego została w 1991 r. włączona do zasobu GARF. Por. m.in. Pawłowa T F. *Russkij zagranicznyj istoriczeskij archiw w Pradze*, „Woprosy Istorii”, 1990, nr 11 (przyp. tłum.).

20 Dotychczas nie były udostępniane materiały NKWD oraz tzw. teuczki specjalne, będące dokumentacją partyjną. Bibliografia do zasobu znajdującego się obecnie w GARF opiewa na ponad 40 pozycji, w tym wydane w 1990 i 1991 r. informatory archiwalne o zasobach: *Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Oktjabr'skoj riewolucji, wysszych organow gosudarstwiennoj vlasti i organow uprawlenija SSR. Sprawocznik*, t. 1-2, Moskwa 1990; *Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Oktjabr'skoj riewolucji, wysszych organow gosudarstwiennoj vlasti i organow uprawlenija SSR. Nowyjepostuplenija*, 1.1-4, Moskwa 1987-1991 (przyp. tłum.).

21 W. A. Kozłow, S. W. Mironenko (wyd.), *Archiw nowiejszej istorii Rossii, t. 1, „Osobaja papka” I. W. Stalina. Iz materialow Sekretariata NKWD-MWD SSSR 1944-1953 gg.* (The Russian Archive Series), Moskwa 1994, ss. 353. Podzespoły zostały już wydane. Por. także: A. F. Noskowa (wyd.), *NKWD ipolskojepodpole 1944-1945 (Po „osobnym papkam” I. W. Stalina)*, Moskwa 1994, [Por. też: *Żołnierze Polscy więźniowie NKWD w latach 1939-1953. Informacja o dokumentach uzyskanych w archiwach moskiewskich w okresie wrzesień 1992-czerwiec 1993 przez Wojskową Komisję Archiwalną*, pod red. J. Pięty, cz. 1-3, Warszawa 1993-1996, oraz szereg polskich wydawnictw źródłowych, opartych na materiałach archiwów rosyjskich,

jeszcze nad kolejnymi inwentarzami zespołów: Chruszczowa (ok. 2 900 dokumentów z lat 1944-1959), Malenkowa (ok. 6 000 dokumentów z lat 1944-1955, Berii (z lat 1944-1953) i pism wymienianych między sowieckim Ministerstwem Spraw Wewnętrznych i Spraw Zagranicznych w latach 1944-1959.

Podobnie jak dokumenty, zawarte w omawianym już obszernie w innym miejscu katalogu „Teczki Specjalnych Stalina”²³, także przygotowywane przez NKWD materiały dla Mołotowa są bardzo obszerne i trudno dają się uporządkować według określonych kategorii. Większość wymienianych dokumentów skierowana jest do Mołotowa jako zastępcy przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR. Często są to w istocie sprawozdania, wzbogacone danymi statystycznymi i tabelami, przygotowane przez sowieckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w związku z pracą gospodarczo-polityczną Rady Ministrów. Godne uwagi są jednak także właściwe archiwalia, dokumentujące działalność i stanowisko NKWD przy przygotowaniu i przeprowadzeniu procesów przestępców wojennych w Norymberdze i Tokio. Nie zaskakuje, że znajdują się tutaj, w oryginale lub rosyjskim tłumaczeniu, dokumenty niemieckie, na przykład z Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeszy.

Ogółem, większa część ujętych w przewodniku zespołów udostępniana jest do celów badawczych. Oczywiście są wyjątki. Najczęściej w wypadku, gdy chodzi o dokumenty wywiadu, na przykład raport sowieckiego „doradcy” dotyczący organizacji polskich służb specjalnych w 1945 r. (sygnatura 104, karty 90-107). Przykre, że nawet pół wieku po tych wydarzeniach i sześć lat po rozpadzie Związku Radzieckiego uniemożliwia się dostęp do takich dokumentów. W interesie nauki pozostaje mieć nadzieję, że strona rosyjska powoli wycofa się ze swoich przesadnych poglądów o ograniczeniach ze względów bezpieczeństwa.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Gospodarki (Rossijskij gosudarstwennyj archiw ekonomiki)

W zasobie RGAE przechowywane są najważniejsze materiały archiwalne dotyczące historii gospodarczej Rosji i ZSRR po 1917 r. Po raz pierwszy od powstania Archiwum w 1961 r. zostały one teraz z wyjątkiem 309 spuścizn prywatnych²⁴ opisane prawie kompletnie w obszernym, liczącym prawie 700 stron, informatorze o zasobie archiwum²⁵. Zgodnie z nim nie

w tym m.in.: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, Warszawa 1996, *Polska-ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944-1949*, Warszawa 1995 i inne.]

²² W. A. Kozłow, S. W. Mironenko (wyd.), *Archiw nowszej historii Rosji*, t. 2., „Osobajapka” W.M. Mołotowa. *Iz materialow Sekretariata NKWD-MWD SSSR 1944-1956 gg.* (The Russian Archive Series), Moskwa 1994.

²³ Patrz do tego: H. Kerseboom, „Sondermappe Stalin”. *Zum Katalog der Dokumente, die das Sekretariat des sowjetischen Innenministeriums Stalin zukommen liefen (1944-1953)*, „Osteuropa” 1995, nr 4, s. 365-368.

²⁴ Planowany jest obejmujący je odrębny przewodnik archiwalny.

²⁵ S. W. Prasołowa, A. K. Sokolow, E. A. Tjurina, U. Czejz [W Chase], Dz. Burds (wyd., *Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Ekonomiki. Putewoditel. I. Kratkij spravocznik fondow.* (The Russian Archive Series), Moskwa 1994, 679 ss. Interesujące wewnętrzne inwentarze archiwalne opracowano już w 1973 i 1987 r. Były one jednak niekompletne i przewidziane tylko do użytku służbowego, czyli nie były udostępniane korzystającym z archiwum. [Archiwum to posiada ponad 6900 inwentarzy zespołów archiwalnych, 6 indeksów rzeczowych do zespołów i 1 indeks międzyzespółowy, sumariusze do 7 zespołów, 4 systemy katalogów do zasobu, 3 bazy danych, kartoteki do 4 zespołów, rotulusy, skorowidze i inne. Wykaz wydanych drukiem informatorów do zasobu tego archiwum liczy 4 pozycje z lat 1957-1991, będące m.in. w posiadaniu biblioteki Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych].

podlega ograniczeniom udostępniania, ze względu na czas karencji, 81% spośród 3,2 mln j. a., to znaczy 1 600 spośród 1 945 zespołów. Obszerne kompleksy materiałów dotyczą trzech okresów sowieckiej historii gospodarczej. Najmniej licznie reprezentowany jest okres tzw. komunizmu wojennego (1918-1921). Materiały te dają wgląd w liczne problemy gospodarczo-polityczne, z którymi konfrontowana była bezpośrednio po Rewolucji Październikowej i w latach wojny domowej władza sowiecka. Przede wszystkim można prześledzić, w oparciu o przechowywane w zespole 3429 materiały Rady Gospodarki Narodowej, starania zbudowania, w warunkach stanu wyjątkowego, sowieckiej administracji gospodarczej. Klarowny obraz administracyjnej praktyki i gospodarczo-politycznej rzeczywistości tamtych lat dają także archiwalia Komisariatu Ludowego Finansów (zespół 7733), Rolnictwa (zespół 478) i Państwowego Komisji ds. Elektryfikacji Rosji — *GOELRO* (zespół 5208).

Druga faza sowieckiej historii gospodarczej określana jest przez tzw. NEP (Nowy Plan Gospodarczy), w okresie 1921-1928/1929. Także do tego okresu znaleźć można ważne informacje w aktach Rady Gospodarki Narodowej i zespołach wymienionych już jako źródła do okresu komunizmu wojennego.

Natomiast przeważająca część akt dotyczy lat po 1928/1929 r., czyli tej epoki, w której zrealizowano centralnie planowaną i kierowaną przez aparat administracyjny gospodarkę Związku Radzieckiego. Zebrane tutaj dokumenty państwowe, sięgające aż do rozpadu ZSRR, dotyczą wszystkich istotnych aspektów oficjalnej sowieckiej polityki gospodarczej. Znajdują się tu materiały o decydujących działaniach i zmianach w sektorze polityki agrarnej, za którą Stalin był w latach 1929-1932 odpowiedzialny, prowadząc kolektywizację rolnictwa (m.in. zespół 7486). Gospodarczo-polityczne procesy planowania dają się zrekonstruować w oparciu o bogate materiałowo akta Państwowej Komisji Planowania (zespół 4372), podległych jej instytucji oraz Centralnego Zarządu Statystyki (zespół 1562). Historycy gospodarczy winni ponadto zainteresować się dużymi zespołami dokumentów z czasów II wojny światowej i pierwszych lat po jej zakończeniu. Znajdują się tutaj nie tylko dowody na realizowaną w warunkach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej gospodarkę przymusową i związaną z tym rekrutację siły roboczej (m.in. zespoły 8789, 8804, 8866, 8882). Prześledzić dają się także, w oparciu o materiały przechowywane w RGAE (zespoły 8667, 8677, 8695), procesy związane z odbudową po 1945 r. sowieckiej gospodarki narodowej. Zasluguje przy tym na uwagę, że wśród materiałów znajdują się tu także dokumenty rzucające światło na politykę reparacji i demontaż urzędzeń przemysłowych przez sowieckie władze okupacyjne w powojennych Niemczech (zespoły 8540 i 8811). Dzieje się tak szczególnie w tych wypadkach, w których moskiewskie ministerstwa były bezpośrednio włączone w te wydarzenia.

Podsumowując, dostępny przewodnik po zasobie archiwum ukazuje choćby przez zaprezentowaną w nim liczbę materiałów, że dla badań społecznych i społeczno-gospodarczych otwiera się na przyszłość cały szereg nowych obszarów badań naukowych.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Rosyjskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw)

W warunkach istniejących pod panowaniem władzy sowieckiej niemożliwa była praca nad historią Żydów w Rosji, w oparciu o tamtejsze archiwalia. Dopiero polityczny przełom w byłym ZSRR umożliwił tutaj przemiany, jak pokazuje wydany przez Genricha M. Dejczya i Benjamina Nathansa informator o materiałach archiwalnych do historii rosyjskich Żydów w XIX i początkach XX w.²⁶ Historia jego powstania sięga aż początku lat pięćdziesiątych. Od tego czasu aż do emigracji jego autora do USA udało się przede wszystkim Gernichowi Dejczy w tajemnicy i przy dużym ryzyku opisać interesujące zespoły i wywieźć materiał za

granice. Jego ówczesne notatki, uzupełnione o ważne szczegóły przez Benjamin Nathana, są teraz kluczem do bogatych materiałowo zespołów archiwalnych o sprawach żydowskich, znajdujących się głównie w obecnym Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu.

Na początku wymienione zostały najistotniejsze, podzielone na ok. 130 zespołów materiały RGIA poświęcone problematyce żydowskiej. Przede wszystkim są to nie udostępniane do 1991 r. akta Komitetu Żydowskiego (zespół 1269), ale także Ministerstwa Oświecenia Publicznego (zespół 733)²⁷ i Departamentu Spraw Duchownych Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (zespół 821). Wykorzystane zostały także zespoły akt pozostałych instytucji państwowych i rządowych w carskiej Rosji, o tyle, o ile wyraźnie zajmowały się sprawami żydowskimi. W szczególności dotyczy to zespołów Dumy Państwowej, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Finansów, jak też zebranych w specjalnym zbiorze rocznych sprawozdań gubernatorów dla cara²⁸. Na koniec uzupełniają obraz przechowywane w RGIA zbiory proveniencji niepaństwowej, przede wszystkim spuścizny prywatne rosyjskich Żydów. Uzupełnia je przegląd zawartości ok. 450 spuścizn prywatnych, przechowywanych w archiwach poza Petersburgiem²⁹ i dokumentów różnych organizacji żydowskich (zespoły 1532 i 1565). Znajdują się tam nie tylko materiały statystyczne, demonstrujące przykładowo demograficzny rozkład ludności żydowskiej. Na podstawie akt daje się prześledzić także jej aktywność religijna, gospodarcza, oświatowo-polityczna albo wydawnicza. Jako wyjątkowo ważne i obfite dla historii społecznej źródło traktować należy zachowane listy i petycje gmin żydowskich, różnych grup zawodowych i pojedynczych osób, których tysiące znajdują się w zespołach RGIA. Ukazują one na wielu płaszczyznach życie żydowskie w rosyjskim państwie carów w latach 1840-1910³⁰.

Podsumowanie

Wspólny amerykańsko-rosyjski projekt Russian Archive Series jest ważnym krokiem na żmudnej drodze otwierania świata rosyjskich archiwów dla środowiska historyków. Niektóre pobyty naukowe dają się, w przeciwieństwie do okresu wcześniejszego, przy użyciu opubliko-

26 Genrich M. Dejcz, Bendżamin Natans [Benjamin Nathans] (wyd.), *Putewoditel. Archiwnyje dokumenty po istorii ewreew w Rossii w XIX — naczale XX w.* (The Russian Archive Series), Moskwa [bd.].

27 Pozostałość aktowa Ministerstwa Oświecenia Publicznego usystematyzowana jest w kilka zespołów, stanowiących grupę zespołów Ministerstwa Oświecenia Publicznego.

28 Zgodnie z oświadczeniem Międzynarodowego Centrum Dokumentacji w holenderskim mieście Leiden miały zostać w nadchodzących latach zmikrofilmowane zwłaszcza części sprawozdań gubernatorów, we współpracy z Uniwersytetem w Yale.

29 Ten ułożony alfabetycznie inwentarz obejmuje sporadycznie także dokumenty w spuściznach, obejmujące lata po Rewolucji Październikowej.

30 RGIA jest podstawowym zasobem do historii Cesarstwa Rosyjskiego, w jego zbiorach znajdują się akta centralnych władz i urzędów Cesarstwa. Materiały dotyczące mniejszości żydowskiej w Rosji zachowały się w wielu jeszcze innych zespołach. Właściwie we wszystkich, gdyż wszystkie urzędy i władze zajmowały się sprawami żydowskimi, polskimi itp. Wykaz literatury do zasobu tego archiwum obejmuje ponad 400 pozycji. Pozycji polskich nie warto nawet liczyć, bo to są przecież także akta Królestwa Polskiego, a więc zagadnienie bardzo szerokie i jest całe pokolenie polskich historyków, którzy zajmują się badaniem tylko tego archiwum, zasadniczo od XIX w. (np. prof. W. Sliwowska, doc. S. K. Kuczyński). Literatura polska do tego archiwum wynosi ponad 60 pozycji. Warto by jedynie wspomnieć jeszcze o rosyjskim: D. A. Eljaszewicz, *Dokumentalnyje materialy po istorii jewriejew w archiwach SNG i stran Baltii*, Petersburg 1994.

wanych pomocy archiwalnych lepiej ukierunkować i kompetentniej przygotować. Właśnie dlatego należałoby sobie życzyć, by projekt współpracy mógł być w sposób ciągły kontynuowany. Zależy to niewątpliwie od dalszego rozwoju sytuacji politycznej w Rosji. Niewątpliwie widoczne są od pewnego czasu także tendencje do przywrócenia dawnego stanu, które w systemie archiwalnym przyczyniły się do tego, że „wcześniej liberalni kierownicy rosyjskiego zarządu archiwów zamienili się w wojowniczych «obrońców narodowych interesów Rosji»”³¹. Nie oznacza to oczywiście powrotu do praktyki minionych dziesięcioleci, nawet jeśli coraz więcej głosów twierdzi, że warunki pracy w rosyjskich archiwach w różnych miejscach pogorszyły się³², ponieważ udostępnione już zespoły akt, które mogłyby zawierać „tajemnice państwowe” są znowu zamknięte³³.

W obliczu takiego rozwoju sytuacji ważne jest dla badaczy niemieckich, że w niektórych wypadkach pobyt w moskiewskich archiwach staje się zbyt ciężki. Dzieje się tak od czasu, gdy Bayerische Staatsbibliothek zaczęła kupować sowieckie archiwalia na mikrofilmach i mikrofiszach. Dotychczas jest to 2 tys. rolek mikrofilmów. Sfilmowane są na nich, w dużej części, inwentarze zespołów z byłego archiwum partyjnego KPZR, z Archiwum KC i z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej. Ponadto jednak znajdują się tam sfilmowane części zespołów z wymienionych wyżej zespołów — na przykład dokumenty KC KPZR i Komisariatu Ludowego Spraw Wewnętrznych (NKWD), a także materiały czołowych rosyjskich i sowieckich polityków, między nimi Pawła B. Akselroda, Michaiła I. Kalinina, Sergieja M. Kirowa, Wiaczesława Mołotowa, Lwa D. Trockiego i A. Zdanowa. Na koniec warto zauważyć, że pierwszy przegląd dostępnych obecnie w Monachium zespołów przygotowany został przez Freddy Litten w końcu 1995 r. i można go otrzymać poprzez Osteuropa-Institut w Monachium³⁴.

Tłumaczenie P. Madajczyk i E. Rossowska

³¹ M. Wehner, *Verschlusssache* (przyp. 2).

³² Takie wrażenie powstaje z rozmów, które autor tego artykułu odbył z różnymi niemieckimi użytkownikami archiwów w Moskwie.

³³ B. Struder, op. cit., s. 306; S. W. Prasolowa, op. cit., a. II.

³⁴ F. Litten, *Britische, amerikanische und russische Aktenpublikationen zu Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Führer zu Mikrofilm-Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek*, „Mitteilungen der Osteuropa-Instituts” 1995, nr 9 (do nabycia przez: Osteuropa-Institut München, Schreinerstr. 11, 81679 München, tel. (089) 99839-42, fax. (089) 9810110, e-mail: u9511aj@sunmail.1rz-muenchen.de). Por. F. Litten, *Dokumente zu Osteuropa in den Mikrofilm-Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek*, „Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz” 1995, nr 3, s. 357-361. Osoby dysponujące połączeniem internetowym mogą przejrzeć spis nabytków w Online Publication Access Catalogue Bayerische Staatsbibliothek. Potrzebne jest do tego połączenie z centrum obliczeniowym uniwersytetu w Stuttgarcie poprzez telnet 129.143.3.1. albo 129.143.3.2. Potem daje się polecenie BSBLINE, a następnie STARTE i potwierdza klawiszem ENTER, gdy pojawi się obraz BVB. Następnie należy postępować zgodnie ze wskazówkami lub <http://www-opac.bib-bvb.de>. Dalsze informacje można uzyskać z biuletynu użytkownika BSB, wydawanego przez Bayerische Staatsbibliothek, a który otrzymać można w: Bayerische Staatsbibliothek, 80328 München, fax. (089) 28638-612.